

Назарбекова Алуа Ахмедиярвнаның 6D011700 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша (PhD) философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбы: Жалпы білім беретін мектептерде этномәдени бірліктерді оқыту әдістемесі (8-9 сыныптар бойынша)

Зерттеудің мақсаты: 8-9 сынып оқушысына этномәдени бірліктерді оқытудың ғылыми-әдіснамалық негіздерін айқындау, әдістемесін ұсыну.

Зерттеудің міндеттері:

1. Этномәдени бірліктерді оқытудың лингвистикалық аспектілерін айқындау;
2. Этномәдени бірліктердің әлеуметтік функциясын анықтау;
3. Этномәдени бірліктердің танымдық мәнін ашу;
4. Этномәдени бірліктерді оқытудың психологиялық-педагогикалық негіздерін анықтау;
5. Этномәдени бірліктерді оқытудың әдістемесін ұсыну және оның тиімділігін эксперимент арқылы дәлелдеу.

Зерттеу әдістері: зерттеудің әдіснамалық, әдістемелік негіздерін айқындауда сараптау, ой қорыту, талдау әдістері, озық тәжірибелерді жинақтау, саралау, жүйелеу әдістері, эксперимент нәтижелерін сандық және сапалық тұрғыда сараптау, жинақтау әдістері қолданылды.

Қорғауға шығарылатын негізгі қағидалар (жаңа білім болып табылатын ғылыми айғақталған болжамдар және басқа тұжырымдар):

- тіл ұлттық құндылықтарды сақтаушының қызметін атқарады. Ал этнолексика ұлттық тілдің негізі болып саналады. Атаулар мен ұғымдар халықтың өмірі мен болмысына байланысты туындап отырады. Қазақ тіліндегі этномәдени бірліктерді мағынасына қарай: заттық мәдениет атаулары (киім-кешек атаулары, қару-жарақ атаулары, жиһаз атаулары, ыдыс-аяқ атаулары, зергерлік бұйым атаулары, ас-тағам атаулары, тұрмыстық бұйым атаулары); рухани мәдениет атаулары (салт-дәстүр атаулары, әдет-ғұрып атаулары, жосын-жоралғы атаулары, кәде атаулары, ойын атаулары, ырым-тыйым, наным-сенім, бата, алғыс, қарғыс сөздері, сәлемдесу, қоштасу); қызметіне қарай: этнодиалектизмдер, этнофразеологизмдер, этнонимдер; типіне қарай: мифологиялық этнолексика, символдық этнолексика, нумеративті этнолексика, метрикалық этнолексика, сакралды этнолексика деп жіктеп қарастыру тиімді. Этномәдени бірліктердің ұлттық тіл қорын қалыптастыру қызметі ұлтты сақтап қалудың тетігі болып табылады. Сондықтан ұлттық мәдениет пен ұлттық құндылықтар ұлттың этникалық дүние бейнесінде терең сақталса, ұлттық тілдің мәртебесі де арта түседі;

- ұлттық тіл этносоциумда қалыптасады. Яғни этикалық әлеуметтік топта қалыптасқан атау немесе ұғым сол халықтың өмірі мен болмысына сай қажеттіліктен туындайды. Этномәдени бірліктер ұлттың әлеуметтік ортадағы қарым-қатынасын, болмыс-бітімін, көңіл-күйін, сөйлеу әдебі және т.б. білдіреді. Этностереотиптер танымдық, коммуникативтік және этностық

бірегейлікті сақтау қызметін атқарады. Этнорегиолект – белгілі бір территориялық шегіне қарай халықтың бір ұғымды әртүрлі айту үрдісі арқылы қалыптасқан этномәдени бірліктер. Этнопрагматонимдер этнолексиканың прагматикалық мақсатта, атаулық жаңа мағынада жаңғырған түрі болып табылады. Этностереотиптер, этнорегиолектілер, этнопрагматонимдердің әлеуметтік қызметін білу, этностиль туралы ақпаратты дұрыс қолдана алу мектеп оқушысының бойына ұлттық мәдени құндылықтарды сіңіруге жол ашады. Этномәдени бірліктерді әлеуметтік лингвистикалық аспектіде қарастыру этномәдени білім беру жүйесін құруға септігін тигізеді;

- этномәдени бірліктердің танымдық мәні этноконцептілер арқылы анықталды. Этникалық дүние бейнесі адамтаным парадигмасындағы пәнаралық метатіл ретінде қолданылатын дүние бейнесіне талдау жасау арқылы айқындалды. Дүние бейнесі қоғам, уақыт, адам өмірінің өзгерісіне қарай дамып, кеңейіп отырады. Оны қалыптастыруға адамның барлық психикалық әрекеттері қатысады. Этникалық дүние бейнесін зерттеуде әлеуметтік-философиялық, мәдениеттанымдық әдістер тиімді болып табылады. Этникалық бейнені құрайтын ақпараттар – этностың өзіне ғана тән, өзге мәдениетте жоқ ақпараттар. Мифологиялық, стереотиптік, зооморфтық, фитонимдік, прецеденттік этномаркерленген атаулар мен материалдық мәдениеттің санада этномаркерлену құбылысын зерттеу этномәдени атаулардың мәдени кодын ашуға ықпал етеді;

- жеткіншек кезеңіндегі мектеп оқушыларына қазақ тілін сол тілде сөйлейтін ұлт өкілінің жан дүниесінің ерекшеліктерімен тұтастықта, бірлікте, өзара сабақтастықта меңгерту білім сапасын арттырады. Қазақ халқының өзіне тән мінез-құлқын (бауырмашылдық, қонақжайлық, үлкенді сыйлау, кішіге қамқор болу және т.б.) этномәдени бірліктер негізінде таныту ұлттық психологияны меңгертуге негіз болады. Қазіргі кезде тіл-ұлт-мәдениет үштігі аясындағы синкертті тілдік бірлік ретінде айырықша мәнге ие. Бұл ұлттық құндылықтар, ұлттық сана, ұлттық код мәселесін білім саласына енгізудің бірден бір жолы ретінде аса маңызды көрсеткіш болып табылады. Себебі қазақтың ұлттық болмысын танытатын, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін, қазақы дәстүрдің ақиқат бейнесін айқындайтын этномәдени бірліктерді меңгерту ұлттық құндылықтың жалғастығын білдіреді. Оқыту ұстанымдары – оқу үрдісінің маңызды аспектісі. Оқыту ұстанымдары этномәдени бірліктерді оқытуда, оның негізгі ерекшеліктері мен түрлерін игертуде басшылыққа алынады. Этномәдени бірліктердің қоғаммен, сыртқы дүниемен байланысын игертуде экстралингвистикалық ұстанымды, этномәдени бірліктердің тілдегі және сөйлеудегі қызметін көрсетуде функционалдық ұстанымға сүйену тақырыпты терең меңгертуге көмектеседі;

- ұлттық құндылықты бойына сіңірген дара тұлға моделі жалпы білім беретін мектепте ұлттық құндылықтар мен мәдениетті, ұлттық тәрбиені оқушының бойына сіңіруге, танымдық ойлауын дамытуға, білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді; оқушыға ана тілінің бай сөздік қорын терең танытуға жол ашып, интеллектуалдық әлеуетін жетілдіреді. Оқушының

этномәдени бірліктердің әлеуметтік-лингвистикалық қызметін тапсырмалардан тауып, талдауы, қазақ халқының сөйлеу мәдениетінің этностилін білуі оны әлеуметтік сұранымға сай қолдану мүмкіндігін арттырады. Қазақ тіл біліміндегі антропоцентристік ғылымдар аясында жасалған зерттеу жұмыстарының нәтижелерін қазақ тілі сабағында қолдану оқушының этномәдени білімін толықтырады; оқушының қазақ тілі сабағына деген қызығушылығын тудырып, қазақ танымындағы дүниенің бейнесі туралы ақпараттарды өз бетінше іздеуіне, өзін-өзі дамытуына, танымдық ойлауын жетілдіруге жетелейді; тілді қатысымдық, танымдық, кумулятивтік, экспрессивтік қызметтеріне сай қолдануға ұйытқы болады. Этномәдени бірліктердің (эностереотиптер, этнорегиолектілер, этнопрагматоним) әлеуметтік-лингвистикалық қызметіне қатысты тапсырмаларды орындау оқушыға қазақ халқының мәдениетін жан-жақты білдіруге, түсіндіруге, жадына сақтауға жол ашады. Этномәдени бірліктерді оқытудағы әдіс-тәсілдер мен кешенді жұмыстар жүйесі оқушының ана тілі туралы білімін толықтырады; ұлттық құндылықтар мен өз халқының мәдениетін, салт-дәстүрін, ділін, әдет-ғұрпын және т.б. терең игеруге көмектеседі; этномәдени бірліктерді оқытуға арналған тапсырмалар оқушылардың этностилде тіл табысу қабілеттерін жетілдіріп, қазақ халқының сөйленісіне тән иірімдерді орынды қолдануға жетелейді. Зерттеу жұмысының нәтижелері жалпы білім беретін мектептің 8-9 сыныптарындағы «Қазақ тілі» пәнінің білім мазмұнын антропоцентристік парадигмаға негіздеп, оқытудың маңыздылығын анықтауға мүмкіндік берді. Сондықтан этномәдени бірліктердің түрлерін нақты көрсетіп, білім беру бағдарламасының оқу мақсаттарына енгізу мектеп оқушыларының этномәдени білімін тереңдетуге жол ашады.

Зерттеудің негізгі жаңалығы мен нәтижелерінің сипаттамасы:

1. Этномәдени бірліктер жанры (ұлттық діл, халықтық дүниетаным, жалпыадамзаттық рухани таным) мен формасына (тілдегі (вербалды) көрінісі, бейвербалды көрінісі, менталды (наным-сенім) көрінісі, символдық көрінісі) қарай ажыратылып, тілдік фактілер арқылы дәйектелді.
2. Этномәдени бірліктер қалыптасуы мен әлеуметтік ортада қызмет етуіне қарай этностереотиптер, этнорегиолектілер, этнопрагматоним болып жіктеліп, олардың әлеуметтік қызметі тілдік фактілер арқылы дәлелденді.
3. Этномәдени бірліктердің ұлттың тарихи болмысын танытудағы ең маңызды құрал болып саналатыны мысалдар арқылы дәйектелді. Этномәдени бірліктердің танымдық мәні «Дала», «Жеті ата», «Жер» концептілері негізінде айқындалды. Қазақтың этникалық дүние бейнесі мифологемдік, прецеденттік, зооморфтық, фитоморфтық, орнитонимдік, материалдық және рухани мәдениет атауларының мазмұнына талдау жасау арқылы ашылды.
4. Этномәдени бірліктердің қалыптасуына этноцентризмдік жүйедегі этнопсихикалық таным мен этножіктеуіш белгілер негіз болатыны анықталды. Этномәдени бірліктерді оқытудың арнайы ұстанымдары (экстралингвистикалық, функционалдық) ұсынылды.
5. Ұлттық құндылықты бойына сіңірген дара тұлға моделі жасалды, этномәдени бірліктерді оқытудың әдістемесі ұсынылды. Этномәдени

бірліктерді жаттығу жұмыстары, мәтін, ақпараттық-коммуникативтік, ойын технологиясы арқылы меңгерудің ұтымдылығы дәлелденді.

Алынған нәтижелердің маңыздылығының негіздемесі:

Зерттеу қорытындылары педагогика ғылымдары теорияларын жетілдіруге, этномәдени бірліктерді оқытудың әдіснамасын ғылыми негіздеуге мүмкіндік тудырады. Жалпы білім беретін мектептерде қазақ тілін оқыту теориясы мен әдістемесін дамытып жетілдіруге, оны кеңейтуге ықпал етеді. Зерттеуде жасалған тұжырымдарды қазақ тілінің оқу-әдістемелік кешендерін дайындауда басшылыққа алуға болады.

Жұмыстың нәтижелері жалпы білім беретін мектепте қазақ тілі пәнін оқытудың сапасын арттыруға, сабақты нәтижелі ұйымдастыруға септігін тигізеді. Диссертацияның негізгі материалдары мен нәтижелерін мектеп мұғалімдеріне, ізденушілерге көмекші құрал ретінде пайдалануға болады. Еңбекте ұсынылған кешенді жаттығулар мен тапсырмалар, әдіс-тәсілдер қазақ тілі сабақтарының сапасын арттыруға көмегін тигізеді.

Зерттеу негізі етіп алынған теориялық тұжырымдардың әдіснамалық тұрғыдан сараланып талдануымен бекітіледі. Жұмыстың мақсатына, міндеттеріне сәйкес шешімін тапқан зерттеу әдістері мен көрсетілген нәтижелердің жалпы білім беретін мектептің 8-9 сыныптарында жүргізілген сабақтарда дәйектелуі зерттеудің сенімділігіне кепілдік етеді.

Ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі:

Зерттеудің жетекші идеясы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 «Білім туралы» Заңын, «Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасын», Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысымен бекітілген "Білімді ұлт" сапалы білім беру" ұлттық жобасын, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 24 қарашадағы № 941 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын және ҚР мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына арналған жыл сайынғы Жолдауларын жүзеге асыруға бағытталып, Қазақ тілі пәнін оқыту үрдісінде қолданысқа түсуіне толықтай мүмкіндік беріп отыр.

Докторанттың әрбір жарияланымдарды дайындауға қосқан үлесінің сипаттамасы.

Диссертация тақырыбы бойынша 1 ғылыми мақала жарияланды. Scopus базасына енгізілген басылымдарда 3 мақала, ҚР Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен басылымдарда 3 мақала, Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда 1 мақала, ҚР ұйымдастырылған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарында 2 мақала және басқа да басылымдарда 2 мақала жарияланды. Барлық жарияланымдар жүргізілген зерттеу барысында дайындалған.

1. Reflection Of The Kazakh Traditional Culture In Language // Opcion. Venezuela.- 2019.- Año 35, № 88. – pp. 977-994. (Co-authors: M.Atabayeva, A.Bogenbayeva,

G.Yerkegaliyeva, M.Bissenova – 40%), Докторанттың мақала жазуға қосқан үлесі – 60%. Мақалада қазақтың болмысын танытатын дәстүрлі мәдениетінің тілдегі көрінісі, дүниетанымының айғағы болып табылатын этномәдени деректер, олардың мазмұнындағы ұлттық дүниетаным негізі қарастырылады.

2. Pedagogical foundations of teaching ethnocultural units in the education system // Cypriot Journal of Educational Sciences. Turkey. - 2022.-Volume 17, Issue 3.- pp. 691-701. (Co-authors: R.Rakhmetova, G.Abdrahman, G.Issabekova, T.Abdykadyrova – 20%), Докторанттың мақала жазуға қосқан үлесі – 80%. Мақалада этномәдени бірліктерді оқытудың теориялық негізделген эксперименталды түрде тексерілген педагогикалық жүйені құру жолдары қарастырылды.

3. Technology of teaching ethno-cultural subjects in secondary schools // World Journal on Educational Technology. Turkey. -2022.-Current Issues Volume 14, Issue 6. - pp.1901-1914. (Co-authors: A.Smanova, E.Aitenova, D.Sadirbekova, S.Nishanbayeva, A.Akzholova – 25%), Докторанттың мақала жазуға қосқан үлесі – 75%. Мақалада этномәдени бірліктерді оқытуда мұғалімдердің құзыреттілігін сандық зерттеу әдістерінің бірі сипаттамалық сауалнама үлгісін қолдану арқылы бағалау жолдары талданды.

4. Креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты дамытудың құзіреттіліктері// «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» - Астана:2019.- №6/2, - 202-207б. (Қосалқы автор Ә.Бөгенбаева – 20%). Докторанттың мақала жазуға қосқан үлесі – 80%. Мақалада білім алушының құзіреттілігін қалыптастыруға мән беру мәселесі білім беру жүйесінің басты талабы екендігі сөз болады. Сондай-ақ «құзірет», «құзіреттілік» терминдері белгілі ғалымдардың еңбектерін негізге ала отырып жан-жақты талданады.

5. Этномәдени бірліктерді оқытуда қолданылатын тиімді әдістер //Әл- Фараби ҚҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – Алматы: 2021. - №2(182),- 162-170б. (А.Назарбекова – 100%). Мақалада этномәдени бірліктерді оқытуда қолданылатын бірнеше тиімді әдістер ұсынылды.

6. Этномәдени бірліктерді оқытудағы этнопсихолінгвистикалық тәсілдердің тиімділігі //Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. - «Психология» сериясы. – Алматы: 2022. - №1(70), 2022. - Б. 41-46. (Қосалқы авторлар: А.Сманова, А.Косшыгулова – 10%). Докторанттың мақала жазуға қосқан үлесі – 90%. Мақалада этномәдени бірліктер мен лингвомәдени бірліктердің параметрлері анықталып, этнопсихолінгвистика заңдылықтары бойынша этносаралық мәдениеттердің тоғысуы, мәдениет ортақтығының қалыптасуы айқындалады.

7. Қазіргі білім беру жүйесіндегі лингвомәдени бағыт//ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ф.Ш.Оразбаеваның 70 жылдық мерейтойына арналған «Коммуникативтік лингвистика және сөзтаным» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: 2019. - I-том, - Б.218-222. (А.Назарбекова – 100%). Мақалада қазақ тілін лингвомәденитанымдық бағытта оқыту арқылы оқушының мәдени, рухани тұлғасын қалыптастырып, ұлттық құндылықтарды игерте білудің маңызы зор екендігі анықталған.

8. Этномәдени бірліктерді оқытудың маңыздылығы //Ғылым мен білімнің өзекті мәселелері халықаралық бейнеконференцияның мақалалар жинағы. Каспий университеті, 28-30 сәуір, Алматы: 2021. – Б.92-95. (А.Назарбекова – 100%). Мақалада этникалық топтың қарым-қатынас мәдениеті белгілі бір ұлтқа

тән тілдік қызметтің тарихи қалыптасқан жүйесі ретінде этномәдени бірліктерді оқытудың маңыздылығы талданады.

9. Жоғары сынып оқушыларының пәнді игерудегі тілдік қатынастың рөлі мен маңызы // Proceedings of the XIII International Scientific and Practical Conference Social and Economic Aspects of Education in Modern Society. Warsaw, Poland : May 25, 2019 Vol.3. P.29-37. (Қосалқы авторлар: Ф.Оразбаева, Ә.Бөгенбаева – 30%,). Докторанттың мақала жазуға қосқан үлесі – 70%. Мақалада жоғары сынып оқушыларына қатысымдық бірліктердің мәні мен маңызын, олардың қызметін меңгерту жолдары қарастырылады.

10. Қазақтың этникалық дүние бейнесінің тілдегі көрінісі//Ғылым.Әйел. Қоғам. Журнал № 4, Алматы: 2021. – Б.35-40. (А.Назарбекова –100%). Мақалада лингвистика ғылымында «дүние бейнесі» ұғымының зерттелуі және соның ішінде этникалық дүние бейнесінің тілдік көрінісін зерттеу жолдары қарастырылады.

11. Этномәдени бірліктерді оқытудағы мағыналық дифференциация әдісінің маңыздылығы//Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институтының ғылыми еңбектері Әскери ғылыми-техникалық журнал. Алматы: 2021. - № 2 (48), (маусым) - Б.239-248 (Қосалқы авторлар: А.Сманова, А.Ақжолова – 10%). Докторанттың мақала жазуға қосқан үлесі – 90%. Мақалада этномәдени атаулардың мағыналық өзгерісі, мағыналық дамуы, оны оқытудың амалдары қарастырылады.